

Mihne'nin Mısır'daki Mâlikî Alimler Üzerindeki Etkisi

The Impact of the Mihna on Mâlikî Scholars in Egypt

Halit KARS

Doktora Öğrencisi | PhD Student

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi
Atatürk University, Graduate School of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, History of
Islamic Sects

Erzurum, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-8963-6069>

halit.kars12@ogr.atauni.edu.tr

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Başvuru | Submission: 14.05.2025

Kabul | Accept: 23.06.2025

Yayın | Publish: 30.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.18403/emakalat.1699506>

Atıf | Cite As

Kars, Halit. "Mihne'nin Mısır'daki Mâlikî Alimler Üzerindeki Etkisi". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 18/1 (Haziran 2025), 241-256. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1699506>

Değerlendirme: Bu makale iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi ve değerlendirildi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/emakalat/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: This article was reviewed and evaluated by two external reviewers using a double-blind peer review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by performing a similarity scan (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Complaints: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/emakalat/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Abbâsî halifesi Me'mun (öl. 218/833) tarafından, 218/833 yılında başlatılıp Mu'tasım (öl. 227/842) ve Vâsık (öl. 232/847) dönemlerinde sürdürülen Mihne süreci, İslam düşünce tarihindeki kırılma noktalarından biridir. Fikren halifeye muvafık olanların korunup gözetildiği, muhaliflerin ise çeşitli baskılara maruz bırakıldığı bu süreç, Mütevekkil (öl. 247/861) döneminde sona ermiştir. Mihne uygulamaları, Mısır da dahil İslam coğrafyasının birçok bölgesini etkilemiştir. Günümüz akademik literatüründe, çoğunlukla Mihne'nin Irak bölgesindeki yansımalarına odaklanıldığı; Mısır'daki Mâlikî alimler üzerindeki etkilerinin ise yeterince araştırılmadığı görülmektedir. Bu makale, Mihne'nin Mısır'daki Mâlikî alimler üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Mâlikiliğin geniş coğrafi yayılımı, Mihne'nin Mâlikîlerin geneli üzerindeki etkilerini bir makalenin sınırları içerisinde ifade etmeyi zorlaştırmaktadır. Bu nedenle makalenin kapsamı, halku'l-Kur'an doktrini benimsediği için Mihne uygulamalarına maruz kalan ve sorgulanmamak için kaçan veya saklanan Mısır'daki Mâlikî alimlerle sınırlandırılmıştır. Makalede nitel araştırma yöntemlerinden biri olan dokümantasyon analizi yöntemi ile Mihne uygulamalarına tabi tutulan Mısır Mâlikî alimleri belirlenmiş, onların söz konusu uygulamalar çerçevesinde mücadele etmek zorunda kaldıkları güçlükler ve sergiledikleri mukabil tutumlar ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırma neticesinde Mihne sorgulamalarının Mısır'da Bağdat'la eş zamanlı olarak başlatıldığı, kimi Mâlikî alimlerin sorgulanmamak için Mısır'dan kaçtığı, kimilerinin ise gördüğü şiddet nedeniyle halku'l-Kur'an fikrini benimsemek mecburiyetinde kaldığı tespit edilmiştir. Araştırma esnasında ayrıca Mihne'den âzâde bazı hukuki davaların Mihne süreciyle ilişkilendirilerek aktarıldığı gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Mâlikilik, Mihne, Halku'l-Kur'an, Mısır.

Abstract

The Mihna (Inquisition) process, initiated in 218/833 by the Abbasid Caliph al-Ma'mun (d. 218/833) and continued during the reigns of al-Mu'tasim (d. 227/842) and al-Wathiq (d. 232/847), represents one of the major turning points in the history of Islamic thought. During this period, those who were intellectually aligned with the caliph were protected and favored, whereas opponents were subjected to various pressures and persecutions. The Mihna came to an end in the period of al-Mutawakkil (d. 247/861). Although the Mihna affected many regions of the Islamic world, including Egypt, contemporary academic literature predominantly focuses on its reflections in the Iraqi region, while its impact on Maliki scholars in Egypt has not been sufficiently studied. This article aims to examine the effects of the Mihna on Maliki scholars in Egypt. The wide geographical spread of the Maliki school makes it difficult to discuss the overall impact of the Mihna on all Malikis within the scope of a single article. Therefore, the scope of this study is limited to Maliki scholars in Egypt who were subjected to the Mihna because they rejected the doctrine of the createdness of the Qur'an (khalq al-Qur'an), and who fled or went into hiding to avoid interrogation. Utilizing document analysis, one of the qualitative research methods, the article identifies Maliki scholars who were subjected to the Mihna and seeks to reveal the challenges they faced and the counter-positions they adopted under these circumstances. The research found that the Mihna interrogations began simultaneously in Egypt and Baghdad; that some Maliki scholars fled Egypt to avoid questioning; and that others, under severe pressure, were compelled to adopt the doctrine of the createdness of the Qur'an. Additionally, during the research, it was observed that certain legal cases unrelated to the Mihna were presented in connection with the Mihna process.

Keywords: History of Islamic Sects, Mâlikism, Mihna, the Khalq al-Qur'an, Egypt.

Giriş

Abbâsî halifelerinden Me'mun'un (öl. 218/833) halku'l-Kur'an düşüncesini devletin resmi doktrini haline getirme amacıyla başlattığı Mihne süreci, İslam düşünce tarihinde dini söylemin siyasal otorite tarafından yönlendirilmeye çalışıldığı çarpıcı örneklerden biridir. Me'mun'un ardından Mu'tasım (öl. 227/842) ve Vâsık (öl. 232/847) dönemlerinde sürdürülen uygulamalar, Mütevekkil (öl. 247/861) döneminde fiilen sonlandırılmıştır. Ancak Mihne'nin fikri yankıları, yalnızca uygulandığı dönemle sınırlı kalmamış; mezhep, otorite ve ilmi özerklik tartışmalarında uzun vadeli sonuçlar doğurmuştur.

Mihne uygulamaları coğrafi olarak yalnızca Bağdat merkezli seyretmemiş, Abbâsî egemenliğindeki diğer bölgelere de yayılmıştır. Bu bölgelerden biri de hicri ikinci yüzyıldan itibaren güçlü bir ilmi birikime sahip olan Mısır'dır. Ancak, mihneye dair mevcut literatür büyük ölçüde Irak bölgesindeki gelişmelere yoğunlaşmış, mihneden etkilenen Mısır'daki Mâlikî geleneğe mensup alimlerin durumu yeterince ele alınmamıştır. Oysa Mısır, halku'l-Kur'an fikrini kabul etmeyen Mâlikî alimlerin karşı karşıya kaldıkları çeşitli zorluklar bakımından dikkate değer örnekler sunmaktadır.

Bu makale, mihne sürecinin Mısır'daki Mâlikî alimler üzerindeki etkilerini tarihsel kaynaklar ve biyografik rivayetler ışığında incelemeyi amaçlamaktadır. Mâlikilik; Medine, Mısır, Kayrevân, Endülüs ve Irak gibi oldukça geniş bir coğrafyada müntesipleri bulunan fikhî bir gelenektir. Mihne sürecinin genel olarak Mâlikîler üzerindeki etkilerini ortaya koymak bir makalenin sınırlarını aşacağından bu çalışma, halku'l-Kur'an doktrini reddettikleri için mihneye tabi tutulan, sorgulanan, cezalandırılan ya da kaçmak veya saklanmak suretiyle Mihne tatbikatına

uğramamak için çeşitli stratejiler geliştiren Mısır'daki Mâlikî alimlerle sınırlandırılmıştır. Söz konusu doktrini gönüllü olarak kabul eden isimler inceleme dışında bırakılmıştır. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan dokümantasyon analizi yöntemiyle yürütülmekte; yer verilen her bir alimin Mihne karşısındaki bireysel tutumu, uğradığı muamele ve verdiği tepkiler çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Çalışmanın özgün yönü, Mihne tartışmalarında çoğu zaman arka planda kalan Mısır Mâlikî muhit özelini merkeze almasıdır. Böylece hem mihnenin bölgesel uygulamalarla nasıl farklılaştığını hem de belirli bir bölgeye has mezhep aidiyetinin bu süreçte ne tür sosyal ve siyasi sonuçlara yol açtığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bağlamda makale, yalnızca tarihsel bir vaka analizi sunmakla kalmayıp, aynı zamanda otorite, mezhep kimliği ve ilmi özerklik gibi kavramlara dair güncel düşünsel tartışmalara da katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Arka Planı ve İlk Uygulamalarıyla Mihne

Mihne kelimesi sözlükte; sınamak, denemek, imtihan etmek, soruşturmak ve sorguya çekerek eziyet etmek gibi anlamlara gelmektedir.¹ İstila olarak ise, Halife Me'mun'un (öl. 218/833) Bizans seferindeyken Bağdat'ta yerine vekil olarak bıraktığı İshâk b. İbrâhîm'e gönderdiği mektuplarla 218/833 yılında başlayan süreci ifade etmektedir. Söz konusu mektuplarda Me'mun, halku'l-Kur'an meselesi üzerinden kadıların ve muhaddislerin sorgulanmalarını emretmiştir. Uygulanış biçimi, faaliyetleri ve bıraktığı izler itibarıyla İslam fikir tarihinin kaotik evreleri arasında yer alan bu süreç, 232/847 yılında hilafet makamına geçen Mutevekkil (öl. 247/861) döneminde sona ermiştir.²

Halku'l-Kur'an, ilk defa Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742) tarafından dile getirilen³ ve Cehm b. Safvân (öl. 128/745-746) eliyle devam ettirilen; Allah'ın ezeli sıfatlarını yok saymak suretiyle Allah kelamının mahluk olduğu sonucuna ulaşan teolojik bir meseledir.⁴ Başlangıçta bireysel bazda tartışılan bu konu, Me'mun döneminde siyasetin gündemine dahil edilerek toplumsal boyut kazanmaya başlamış ve zamanla belli amaçlar doğrultusunda resmi ideolojiye dönüştürülmüştür.⁵ Halku'l-Kur'an doktrininin nereden kaynaklandığına ilişkin temel iki yaklaşım söz konusudur.⁶ İlki, bu düşünceyi köken olarak Yahudilik,⁷ Hristiyanlık⁸ ve Grek felsefesi⁹ gibi dış öğelerle açıklamaya meyillidir. İkincisi ise İslam toplumunun düşünsel gelişiminin doğal bir sonucu olarak, ilahi sıfatlar etrafında cereyan eden tartışmalara bağlamaktadır.¹⁰

Mihne'nin başlatılmasına dair çeşitli gerekçeler ileri sürülmektedir. Bunlardan biri, Me'mun'un bağlılık duyduğu Mu'tezilî ekolün etkisiyle halku'l-Kur'an görüşünü resmi ideoloji haline getirmek istemesidir.¹¹ Me'mun'un, dönemin önde gelen Mu'tezilî alimlerle yakın ilişki içerisinde olduğu bilinen bir durumdur. Ancak kaynaklarda onun başka mezheplere mensubiyeti hakkında da rivayetler bulunmaktadır.¹² Ayrıca Mihne'nin uygulayıcı kadıların

¹ Ebû'l-Fazl Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır ts.), 13/401-402; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/26-28.

² Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, haz. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 28-29.

³ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993), 7/337.

⁴ Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ali Emir Mehnâ - Ali Hasan Fâûr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 97-99.

⁵ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", 44.

⁶ Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 46-50.

⁷ Ebû Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 6/149; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Kahire: Mektebetü'l-Üsrah, 1998), 3/162.

⁸ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2001), 179-186.

⁹ M. Ramazan Abdullah, *el-Bakillânî ve ârâuhu'l-kelâmiyye* (Bağdat: Matba'atü'l-Ümme, 1986), 525-526.

¹⁰ A. J. Wensinck, *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932), 70, 79; Ali Sâmî Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 1/389-394.

¹¹ Marshall G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017), 1/577.

¹² Ahmed b. Tâhir el-Kâtib İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, nşr. 'İzzet el-'Attâr el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1949), 51.

çoğunun Hanefî mezhebine mensubiyeti¹³ ve halku'l-Kur'an dışında bir doktrinin dayatılmaması bu görüşü nakzeder niteliktedir.¹⁴ Dolayısıyla, Me'mun'un Mihne'yi doğrudan Mu'tezilî etkinin sonucu olarak başlattığını söylemek, yeterince temellendirilmiş gözükmemektedir.

Bir diğer yaklaşım, Mihne'ye Me'mun'un Şii eğiliminin kaynaklık ettiği iddiasını taşımaktadır.¹⁵ Nitekim Me'mun, İmâmiyye Şîası'nın sekizinci imamı Ali er-Rızâ'yı (öl. 203/818), kendisinden sonra tahtın varisi ilan etmiş ve Abbâsîler'in remzi olan siyah rengi kullanmayı bırakıp Ali oğullarının remzi olan yeşil renge yönelmiştir.¹⁶ Ancak dönemin ekseri Şîa müntesibinin izinden gittiği Ca'fer es-Sâdık'ın (öl. 148/765) halku'l-Kur'an fikrine yönelik muhalefeti, bu yaklaşımı dayanaksız bırakmaktadır.¹⁷

Diğerlerine nazaran daha muteber kabul edilen yaklaşıma göre ise Mihne'nin arkasındaki temel saik, Me'mun'un yaratılmış Kur'an doktrini kendisine siyasi üstünlük kazandıracak bir vasıta olarak görmesidir.¹⁸ Bu perspektife göre Me'mun, dini ve siyasi otoritenin birleştiği bir yapı tesis ederek sükunetin hakim olduğu bir yönetim kurmayı hedeflemiştir.¹⁹ O dönem, varlık gösteren alimler ile yöneticiler arasındaki güç mücadelesi ve ilim çevrelerindeki fikri çatışmalar, siyasi istikrarsızlıkların temel sebeplerinden görülmektedir.²⁰ Me'mun, halku'l-Kur'an doktrini aracılığıyla dini metinleri yoruma açık hale getirip ulemanın etkisini kırmayı ve nihayetinde bütün erki kendisinde toplayarak siyaseten istikrarlı bir toplum inşa etmeyi amaçlamıştır.

Me'mun, Mihne'yi başlattığı ilk mektubunda, toplumu bilgisizlikle itham etmiş ve halifelerin dini önderliklerinin Allah tarafından tayin edilmiş bir yetki olduğunu vurgulamıştır.²¹ Watt'a göre Me'mun, halku'l-Kur'an görüşünü kendi otoritesini güçlendirmede mühim bir enstrüman olarak çalıştırmıştır. Eğer Kur'an'ın yaratılmış olduğu kabul edilirse, artık o; zamanın koşullarına göre değişebilen bir yapı arz edecek ve böylece halifenin hem dini hem de siyasi otoritesini pekiştiren bir unsur haline gelecektir. Siyasi ve dini liderliklerin umerada toplandığı bir yönetim, bir anlamda idari faaliyetlerini Tanrı'nın rehberliğiyle yürütüyor olacaktır. Dolayısıyla onun kararlarına kolay kolay kimse itiraz edemeyecektir.²² Gerekçesi her ne olursa olsun, Humeyd b. Tavîl'in (öl. 143/760) Ömer b. Abdülazîz'e (öl. 101/720) tavsiye edip²³ İbnü'l-Mukaffâ'nın (öl. 142/759) düzenli bir yapıya oturttuğu²⁴ tek kutuplu hukuk fikri Me'mun eliyle uygulamaya konulmuştur.²⁵

Me'mun, hedeflerini gerçekleştirmek üzere, ekseriyeti mevali kökenli Mu'tezilîlere idari

¹³ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 114-121.

¹⁴ Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 198-199.

¹⁵ John A. Nawas, "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna", *International Journal of Middle East Studies* 26/4 (1994), 617-619.

¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 8/554-555.

¹⁷ Nawas, "A Reexamination of Three Current", 619.

¹⁸ Muhammed 'Abid el-Câbirî, *el-Musakkafun fi'l-hadâratil-'arabiyye mihnetü İbn Hanbel ve nükbetü İbn Rüşd* (Beyrut: Merkezü Dirâseti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2000), 97.

¹⁹ Nahide Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, haz. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 22-23.

²⁰ Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, 193-195.

²¹ Taberî, *Târîh*, 8/631-634.

²² W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 249.

²³ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Mugni li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2000), 1/489. Humeyd b. Tavîl, Emevi halifesi Ömer b. Abdülazîz'e idaresi altındaki bölgelerin tamamının ortak bir hukuki yaklaşımla yönetilmesini tavsiye etmiştir. Toplumda farklı görüşlerin olmamasının kendisini hoşnut etmeyeceğini dile getiren Ömer b. Abdülazîz, Humeyd b. Tavîl'in teklifini reddetmiştir. Kendisine bağlı bulunan bölgelere birer ferman göndererek, her bölgenin kendi fukahâsının ittifak ettikleri şeyle hükmedilmesini emretmiştir.

²⁴ Sami Zubaida, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev. Burcu Koçoğlu Birinci - Hasan Hacak (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 124-125.

²⁵ Mehmet Zeki İçcan, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir Ezeli Kelamın Düşünsel, Siyasal, Sosyal Sonuçları Üzerine", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, haz. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 202.

vazifeler vermiştir.²⁶ Bu sayede, Arap kökenli Ehl-i hadisin gücü kırılırken, Müslüman olmalarına rağmen Emevilerden beri mutaassıp Araplardan tali unsur muamelesi gören Mu'tezile ve mevaliye rövanş fırsatı doğmuştur.²⁷ Daha çok karşılıklı çıkar ilişkisini andıran mevcut manzara, Sasani İmparatoru Erdeşir b. Babek'in (öl. 242) yönetim tarzıyla ilişkilendirilmektedir. İddiaya göre Me'mun, Erdeşir'e ait Zerdüştcü cihan devleti anlayışının otokratik hükümet fikrini İslam'a uyarlamış, Mu'tezile'ye de dini yetkeye ortak olan seçkin zümre rolü biçmiştir.²⁸

Me'mun, sarayında düzenlediği ilmi tartışmalar aracılığıyla gündeme getirdiği halku'l-Kur'an doktrinini benimsediğini 212/827 yılında kamuoyuna resmen duyurmuş²⁹ ve 218/833 yılında Mihne uygulamalarını faaliyete geçirmeye başlamıştır.³⁰ Câbirî'ye göre, halku'l-Kur'an düşüncesinin muhalif üretmeye elverişliliği, Me'mun tarafından tercih edilmesini açıklamaktadır. Emeviler döneminde, cebr fikrinin karşısına halku'l-Kur'an görüşünü koyarak Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'ın sergiledikleri muhalif tavır, Me'mun döneminde Ehl-i hadis tarafından yaratılmış Kur'an düşüncesini reddetmek suretiyle kendisini göstermiştir.³¹ İşcan, halku'l-Kur'an doktrini karşıtlığını, mevalinin elde ettiği toplumsal ve kültürel alanın yadsınması olarak okumaktadır.³² Akoğlu'na göre Arapçaya hamledilen kutsiyeti zedeleyici bir işlev gören yaratılmış Kur'an fikri, Arap dilinin ve bu dili konuşan Arap milletin diğer lisan ve milletlerden farksız olduğuna dikkat çekmek üzere özellikle seçilmiştir.³³ İlk mektubunda, halku'l-Kur'an fikrinin neden benimsenmesi gerektiğini birtakım delil, itham ve tehditlerle ifade eden Me'mun,³⁴ gönderdiği ikinci mektupta huzuruna getirilmelerini istediği yedi hadisçiyi, bizzat kendisi sorgulayarak Mihne uygulamalarını başlatmıştır.³⁵

2. Mihne'nin Mısır'a Yansımaları

Bağdat merkezli başlatılan halku'l-Kur'an doktrinine ilişkin sorgulamalar, gönderilen mektuplarla diğer bölgelerde de faaliyete geçirilmiştir. Ebû İshâk Mu'tasım (öl. 227/842), abisi Halife Me'mun adına Mısır valisi Nasr b. Abdullah Keydür'e (öl. 219/834) 218/833 yılında bir mektup göndermiş ve kadı Hârûn b. Abdullah'tan (öl. 232/846) başlamak üzere kadılar ve şahitlik makamında bulunanları sorgulamasını istemiştir.³⁶ Halku'l-Kur'an fikrini benimseyen kadı ve şahitlerin vazifelerine devam ettirilmesini, reddedenlerin ise vazifeden el çektilmesini emretmiştir. Mektuba göre aynı uygulamaya, Ehl-i hadis ve onlardan rivayet nakleden ya da fikhî konularda onlara gelip giden kimseler de tabi tutulacaktır. Bu görüşü benimsemeyen hiç kimsenin hadis rivayet etmesine veya fetva vermesine müsaade edilmeyecek, bu inanca sahip olanlar korunup gözetilecektir.³⁷

Kindî'nin Ebû Hayseme'den naklettiğine göre, bu mektuptan sonra Keydür, Mısır kadısı Hârûn b. Abdullah'ı huzuruna çağırıp halku'l-Kur'an görüşünü kabul edip etmediğini sormuş, o da olumlu yanıt vermiştir. Şahitler, adalet ehlinin çoğunluğu ve ekseri fukaha da bu konuda Hârûn b. Abdullah'a muvafık kalmıştır. Buna mukabil yaratılmış Kur'an fikrini kabul etmeyenler de çıkmış, onlardan bazıları sorgulanmamak için Mısır'dan kaçmış veya saklanmışlardır.³⁸

²⁶ Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviyye Olgusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 54-55.

²⁷ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 276.

²⁸ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 85.

²⁹ Taberî, *Târîh*, 8/619; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 5/487.

³⁰ Taberî, *Târîh*, 8/631; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 6/3.

³¹ Câbirî, *el-Musakkafûn fi'l-hadâratî'l-'arabiyye*, 103-104.

³² M. Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktencilik Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 145.

³³ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", 45.

³⁴ İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, 181-183; Taberî, *Târîh*, 8/631-633.

³⁵ İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, 183; Taberî, *Târîh*, 8/634.

³⁶ Ebû Muhammed Takıyyüddin Ahmed el-Makrizî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 7/197.

³⁷ Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed İbn Hacer el-'Askalânî, *Raf'u'l-ısr 'an kudâti Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1998), 450.

³⁸ Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Yâ'kub el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, ed. Rhuvon Guest (Beyrut: Matba'atü'l-Âbâi'l-Yesü'îyyin, 1908), 447.

Me'mun, Mihne'yi başlattığı yıl vefat edince yerine kardeşi Mu'tasım geçmiştir.³⁹ Mu'tasım dönemi Mısır'ında Mihne'nin nispeten kolay geçtiği bildirilmektedir. Yaratılmış Kur'an fikrini kabul etmeyenler, idari görevler veya şahitlik makamından uzaklaştırılmışlarsa da hiç kimse şiddete maruz bırakılmamıştır.⁴⁰ Mu'tasım, hilafetinin son dönemlerinde (226/841) Hârûn b. Abdullah'a bir mektup daha göndermiş ve fakihleri hesaba çekmesini emretmiştir. Halifenin emrini yerine getirmek istemeyen Hârûn b. Abdullah, görevden affını talep etmiştir.⁴¹ Hârûn b. Abdullah'tan sonra Mihne sorgulamalarını yürütme görevi Hanefî mezhebine mensup Muhammed b. Ebi'l-Leys'e (öl. 250/864) verilmiştir. İbn Ebi'l-Leys, kendisine tevdi edilen bu vazifeden kısa bir süre sonra Mısır kadılığına tayin edilmiştir.⁴²

Mihne uygulamaları Mısır'da, Vâsık (öl. 232/847) döneminde esaslı bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Kadı İbn Ebi'l-Leys, merkezden aldığı emirle olabildiğince sert bir şekilde tatbikata başlamış; muhaddisler, fakihler, müezzinler ve müderrisleri içeren kapsamlı bir dairede sorgulamalar gerçekleştirmiştir.⁴³ Mâlik ve Şâfiî taraftarlarını mescitlerden uzaklaştırmış, yanı sıra onların eğitim-öğretim faaliyetlerine yasaklama getirmiştir. Mısır'daki mescitlere "Yaratılmış Kur'an'ın Rabbi Allah'tan başka ilah yoktur." ifadesini yazdıran İbn Ebi'l-Leys, birçok alimin tutuklanması veya darp edilmesine hükmetmiştir. Mihne ile sınanmak istemeyen bazı isimler ya Mısır'dan ayrılmış ya da saklanmıştır.⁴⁴ İbn Ebi'l-Leys'in Mihne uygulamaları çerçevesinde yukarıda dile getirilen faaliyetlerinden Mısır'daki Mâlikî çevre de derinden etkilenmiştir.

İbn Ebi'l-Leys, Mâlikî ve Şâfîliler mescitlerden uzaklaştırıp ders halkalarını dağıtmasının yanında İbn Abdülhakem ailesi ve Yûnus b. Abdü'lâ gibi o çevrelere mensup kişiler aleyhinde yürüttüğü Mihne'den bağımsız davalarla da gündem olmuştur. Shamsy, İbn Ebi'l-Leys'in Mihne sürecindeki konum ve yetkisini, Şâfîliler bölmek ve Mâlikîleri etkisizleştirmek suretiyle Mısır'ın hukuki yapısını köklü biçimde dönüştürmek amacıyla kullanmaya çalıştığını ileri sürmektedir.⁴⁵ Buna mukabil Shamsy'nin iddiasıyla paralellik arz etmeyen aktarımlar söz konusudur. İbn Ebi'l-Leys, kadılık makamında kaydı bulunmayan vakıfları, haklarını gözetmek için kadılığın tasarrufuna almayı planlamış ancak hayata geçirememiştir. Onun ardından Mısır kadısı olan Mâlikî geleneğe mensup Hâris b. Miskîn (öl. 250/864), bu doğrultuda bir zaruret tespit etmiş olacak ki İbn Ebi'l-Leys'in söz konusu vakıfları kadılık tasarrufuna almış olmasını dilediğini ifade etmiştir.⁴⁶ Emanet edilen malı zimmetine geçirdiği iddiasıyla yargılanıp hapse atılan Şâfiî müntesibi Yûnus b. Abdü'lâ'dan, Mihne'den sonra yargılanan İbn Ebi'l-Leys hakkında tanıklık yapması istendiğinde; onu hayırlı biri olarak bildiğini ve kendisinin suçsuz yere hapse atılmasının sorumluluğunun onda değil aleyhinde yalancı şahitlik yapanlarda olduğunu dile getirmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla İbn Ebi'l-Leys'in tüm icraatlarını hizipçi saiklerle gerçekleştirmedeği belirtilmelidir.⁴⁸

3. Mısır'da Mihne Uygulamalarına Maruz Kalan Mâlikî Alimler

Mâlikilik, Medine merkezli Hicaz fıkıh anlayışına en büyük katkıyı sağlayan Ehl-i hadis reislerinden Mâlik b. Enes'e (öl. 179/795) nispet edilen bir mezheptir. Onun görüşleri, öğrencileri aracılığıyla İslam dünyasının muhtelif beldelerine yayılmıştır.⁴⁹ Bu beldelerden biri olan Mısır, Mâlik'in fikirleriyle erken dönemde tanışmış ve mezhebin merkezi noktalarından biri olmuştur. İlk olarak Osman b. Abdülhakem (öl. 163/779) ve Hâlid b. Yezîd'in (öl. 163/779)

³⁹ Taberî, *Târîh*, 8/667.

⁴⁰ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 451.

⁴¹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye, 2002), 8/308.

⁴² İbn Hacer el-'Askalânî, *Raf'u'l-ısr*, 451.

⁴³ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 451; İbn Ebi'l-Leys'in Mihne uygulamaları çerçevesinde sorguladığı isimler arasında Nu'aym b. Hammâd, Büveytî ve muhaddis Huşnâm gibi dönemin önemli alimleri yer almaktadır. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 447.

⁴⁴ İbn Hacer el-'Askalânî, *Raf'u'l-ısr*, 404.

⁴⁵ Ahmed el-Shamsy, *The Canonization of Islamic law A Social and Intellectual History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 129.

⁴⁶ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 450.

⁴⁷ İbn Hacer el-'Askalânî, *Raf'u'l-ısr*, 405.

⁴⁸ İbn Abdülhakem ailesine ileride değinilecektir.

⁴⁹ Sönmez Kutlu - Osman Aydın, "Ehl-i Sünnet'in Fikhî Boyutu", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, haz. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 432-433.

Mısır'a taşıdığı kabul edilen Mâlik'e ait fikhî düşünceler,⁵⁰ o hayattayken, Mısır'da belirli bir kitlede karşılık bulmuştur.⁵¹ Mâlik'in görüşleri; İbn Vehb (öl. 197/813), İbnü'l-Kâsım (öl. 191/806) ve Eşheb (öl. 204/820) gibi isimler ile bu isimlerin öğrencilerinin çabalarıyla Mısır'da yaygınlık kazanmıştır. Mısır Mâlikî ekolünün oluşumu ise Asbağ b. Ferec (öl. 225/840), Hâris b. Miskın (öl. 250/864), İbnü'l-Mevvâz (öl. 269/883) ve Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (öl. 268/882) eliyle gerçekleşmiştir.⁵²

Mısır'da, hicri ikinci yüzyılın ortalarından itibaren ekseriyetle Mâlik ve Leys b. Sa'd'ın (öl. 175/791) görüşleriyle amel edilmektedir.⁵³ Leys b. Sa'd'ın görüşleri, vefatından bir müddet sonra tesirini kaybetse de Mısır, zamanla birçok geleneğin faaliyet gösterdiği bir bölge olmuştur. Mihne sürecinde ise daha çok Mâlikî, Hanefî, Şâfiî ve Mu'tezilî çevrelerin görünür olduğu Mısır'da, en fazla müntesibe Mâlikîliğin sahip olduğu değerlendirilmektedir.⁵⁴ Kaynaklar, Mısır Mâlikî çevrenin genelini halku'l-Kur'an doktrinine bakış açısını tam olarak anlamaya imkan tanımamaktadır. Ancak Kâdî 'Iyâz'ın *Tertibü'l-medârik* isimli eserinde meseleye dair fikir verici bilgiler bulmak mümkündür. Kâdî 'Iyâz, bazı Mâlik müntesiplerinin takiiye yaparak halku'l-Kur'an fikrini kabul etmiş gibi gözüktüklerini dile getirirken Mâlikî çevrenin çoğunluğunun bu fikre karşı olduğuna işaret etmektedir.⁵⁵ Makalenin bu kısmında mihne sürecinde problem yaşadığı tespit edilen İmam Mâlik'in müntesipleri, karşı karşıya kaldıkları zorluklar çerçevesinde ele alınacaktır.

3.1. Asbağ b. Ferec (öl. 225/840)

Mısır Mâlikî muhitin öne çıkan isimlerinden Asbağ b. el-Ferec b. Sa'id 150/767 yılında Mısır'da dünyaya gelmiştir. Abdülaziz b. Mervân'ın özgürlüğüne kavuşmuş kölesidir.⁵⁶ Eşheb ve İbn Vehb'den hadis ve fıkıh alanlarında eğitim almıştır.⁵⁷ İmam Mâlik'ten ders almak üzere Medine'ye gitmiş ancak kendisine yetişememiştir.⁵⁸ Dârimî, Yahyâ b. Ma'in ve Ebû Hâtim gibi önemli alimler Asbağ'ın öğrencileri arasında gösterilmektedir.⁵⁹ Mâlikî fikhî ve kıyas metoduna hakimiyetiyle tanınmaktadır.⁶⁰

Kâdî 'Iyâz'ın naklettiğine göre Asbağ b. Ferec, Mihne tatbikatına uğrayan Mâlikî alimlerden biridir. İbn Ebi'l-Leys tarafından sorgulanmamak için evinde saklanmıştır.⁶¹ Ebû Ömer el-Kindî, Mu'tasım'ın halku'l-Kur'an hakkında imtihan etmek üzere Asbağ'ın yakalanıp kendisine getirilmesini emrettiğini bildirmektedir. Ancak Asbağ, İbn Mervân'ın para bastırmak için imar ettirdiği Hulvân'a⁶² kaçmış ve orada saklanmıştır.⁶³

3.2. Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâlih (öl. 248/862)

Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâlih'in babası, İbnü'l-Eş'as'ın ordusunda görev yapmış Taberistanlı

⁵⁰ Ebû'l-Fazl 'Iyâz b. Mûsâ b. 'Iyâz el-Yahsûbî Kâdî 'Iyâz, *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Ahmed Bükeyr Mahmûd (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1967), 1/309-310.

⁵¹ Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/522.

⁵² Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-XI.y.y.)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 34, 51-60.

⁵³ Shamsy, *The Canonization of Islamic law*, 95-96

⁵⁴ Monique Bernards - John Nawas, "The Geographic Distribution of Muslim Jurists During The First Four Centuries AH", *Islamic Law and Society* 10/2 (2003), 176-177.

⁵⁵ Kâdî 'Iyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/517.

⁵⁶ Ebû'l-Vefâ Burhânüddin İbrâhîm b. Ali İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr (Kâhire: Dâru't-Türâs, ts.), 1/299-301.

⁵⁷ Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaûd (Beyrut: Dâru İbn Kesir - Mektebetü'l-Kudsi, 1986), 3/114.

⁵⁸ Mehmet Ali Sönmez, "Asbağ b. Ferec", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/463.

⁵⁹ Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân Cemâlüddin el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980-1992), 3/304.

⁶⁰ Ebû Sa'id Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdilâ'lâ İbn Yûnus es-Sadeî, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, thk. Abdulfettâh Fethî Abdulfettâh (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/47.

⁶¹ Kâdî 'Iyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/564-565.

⁶² Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 2/292.

⁶³ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekerîyyâ 'Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/35.

bir askerdir. Bundan dolayı İbnü't-Taberî olarak da tanınmaktadır.⁶⁴ Mısır'da doğmuş ve muhtelif beldelerde ilim tahsil etmiştir. Hocaları arasında Süfyân b. 'Uyeyne, İbn Vehb ve 'Anbese b. Hâlid gibi isimler zikredilmektedir.⁶⁵ Kendisine Hanbelî tabakât kitaplarında da yer verilmektedir.⁶⁶ Fıkıh, hadis, kıraat ve nahiv alanlarında malumat sahibi bir alim olduğu ifade edilmektedir.⁶⁷

Kindî, Ahmed b. Sâlih'i Mihne döneminde İbn Ebi'l-Leys'ten kaçan Mâlikî alimler arasında zikretmekte ve onun Yemen'e kaçtığını bildirmektedir.⁶⁸ Ebû Dâvud'un naklettiğine göre Ahmed b. Sâlih, Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu ifade edip mahlukiyeti hakkında olumlu veya olumsuz herhangi bir şey söylemeyen kimseyi şüpheye düşmekle itham etmiştir. Onun nazarında şüphe eden kafirdir. Ebû Dâvud ayrıca İbn Sâlih'in, lafzen yaratılmış Kur'an fikrini benimseyenleri bidat ehli olarak tanımladığını aktarmaktadır. İbn Sâlih'e göre onların bidatı, birçok bidatı beraberinde getiren bir bidattır.⁶⁹

3.3. Hâris b. Miskîn (öl. 250/864)

Mâlikîlerin önemli Mısır temsilcilerinden olup Mihne uygulamalarına tabi tutulduğu iddia edilen bir diğer isim, Ebû 'Amr el-Hâris b. Miskîn el-Mısırî'dir. Emevîlerin Mısır valilerinden Abdülaziz b. Mervân'ın torununun azadlı kölesidir.⁷⁰ Mâlikî fikhını ileri yaşlarda iken İbnü'l-Kâsım ve İbn Vehb'den öğrenmiştir.⁷¹ Ebû Dâvud, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi isimlerin kendisinden hadis rivayet ettiği Hâris, güvenilir bir ravi kabul edilmektedir.⁷²

Aktarıldığına göre Me'mun'un Mısır ziyareti esnasında kurulan mezalim mahkemesine Hâris b. Miskîn'in kadı olarak atanması planlanırken, idarecileri şikayet eden ahaliden biri onu şahit olarak göstermiştir. O da şahit gösterildiği meselenin doğru olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine halk taşkınlık yapmaya başlayınca mesele Me'mun'a ulaşmış, o da Hâris'i huzuruna çağırıştır. İfadesini halifenin huzurunda da tekrar eden Hâris, başkaldırıya sebebiyet vereceği endişesiyle 217/832 yılında Bağdat'a sürgüne gönderilmiştir.⁷³

Birçok kaynakta Hâris'in Bağdat'tayken Mihne tatbikatı çerçevesinde hesaba çekildiği ve halku'l-Kur'an fikrini kabul etmediği için hapse atılıp Mütevekkil döneminde Mısır kadısı tayin edilene dek hapis yattığı nakledilmektedir.⁷⁴ Buna mukabil Makrîzî, Hâris'in Bağdat'ta Ebû Ali el-Cerevî'nin evinde misafir olarak kaldığını ifade eden bir rivayeti aktarmaktadır.⁷⁵ Ayrıca onun biyografisine genişçe yer veren Kâdî 'İyâz, Mihne meselesine hiç değinmemektedir. Onun *Tertübü'l-medârik* adlı eserindeki anlatısına göre Hâris, yukarıda zikredilen olay nedeniyle Bağdat'a sürülmüştür. Burada on altı yıl kaldıktan sonra Vâsık onu Ahmed b. Ebî Duâd'a sormuş, o da hayatta olduğunu söylemiştir. Hâris'in öldüğünü düşünen Vâsık, haber göndererek kendisinden bir talebi olup olmadığını öğrenmek istemiştir. O da Samerra'ya götürülmek istemediğini bildirmiştir. İbn Ebî Duâd da halifeye, Hâris'in yaşlı olduğunu ve yol şartlarına dayanamayıp ölebileceğini telkin edince, halife onu 232/846 yılında serbest

⁶⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/42.

⁶⁵ Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebi Sa'id Ömer b. Garâme el-'Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1997), 71/186.

⁶⁶ Ebû'l-Hüseyn Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymin (Riyad: el-Emânetü'l-'Âmme li'l-İhtifâl, 1999), 1/112-119.

⁶⁷ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 1/246.

⁶⁸ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 453,

⁶⁹ Süleymân b. el-Eş'as Ebû Dâvud, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed rivâyetü Ebî Dâvud es-Sicistânî*, thk. Ebî Mu'âz Târik b. 'Avdullâh b. Muhammed (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1999), 362-363.

⁷⁰ Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, 5/281.

⁷¹ Ebû İshâk İbrâhîm eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1970), 154.

⁷² Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1952), 3/90.

⁷³ İbn Hacer el-'Askalânî, *Raf'u'l-ısr*, 116.

⁷⁴ Hatib Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004), 8/212; Cemâlüddin İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1988), 538; Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 2/56.

⁷⁵ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 3/79.

birakmiştir.⁷⁶ Bunun üzerine Mısır'a dönen Hâris, Mütevekkil döneminde kadı olarak atanmıştır.⁷⁷

3.4. Ebû Ca'fer Hârûn b. Sa'id el-Eyli (öl. 253/867)

Aslen Eyle (Akabe) halkından olan Ebû Câ'fer Hârûn b. Sa'id b. el-Haysem b. Muhammed b. el-Haysem b. Firûz et-Temîmî el-Eyli es-Sa'dî, Abdûlmelik b. Muhammed b. 'Atıyye es-Sa'dî'nin özgürlüğüne kavuşmuş kölesidir.⁷⁸ İbn Vehb, Bîşr b. Bekr ve Eşheb gibi alimlerden rivayette bulunmuştur. Müslim, Nesâî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce gibi isimler el-Eyli'den hadis rivayet etmişlerdir.⁷⁹ Güvenilir bir ravi kabul edilen Hârûn b. Sa'id, İbn Vehb'den fıkıh eğitimi almış fakihler arasında gösterilmektedir.⁸⁰

İbn Hacer el-'Askalânî, *Raf'u'l-ısr an kudâtı Mısır* adlı kitabında Nasr b. Merzûk'tan aktardığına göre el-Eyli de Mısır'da yaşayan Mihne mağduru Mâlikî alimlerden Nasr b. Merzûk, mescitteyken birden çılgınlığın yükseldiğini duymuştur. Sesin geldiği yöne baktığında İbn Ebi'l-Leys'in kölesi Matar'ın, boğazına doladığı sarıyıyla Hârûn b. Sa'id el-Eyli'yi çekerek sürüklediğini görmüştür. Bu esnada Hârûn b. Sa'id el-Eyli de avazı çıktığı kadar; "*Kur'an mahluktur.*" diye bağırmaktadır. el-Eyli bu hal üzere mescitten çıkarılmış ve "*Kur'an mahluktur.*" diye bağırıtılarak şehirde dolaştırılmıştır.⁸¹ Ayrıca Kâdî 'İyâz, el-Eyli'nin İbn Ebi'l-Leys tarafından kırbaçlattırılıp bir merkebe ters bindirilerek gezdirildiğini nakletmektedir.⁸²

3.5. Ebû Yahyâ el-Vakâr (öl. 254/868)

Tam adı, Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Yahyâ b. İbrâhîm b. Abdillâh'tır. Mısırlı olup Kureyş veya Benî Abdiddâr'a vela yoluyla bağlı olduğu söylenmektedir. İbnü'l-Kâsım, İbn Vehb, Eşheb ve başkaları ondan rivayette bulunmuşlardır. Özellikle İbn Vehb'e çok yakın olduğu bilinmektedir. Bazı Şamlı ravilerden ve meşhur olmayan kimselerden nakiller yapmıştır.⁸³ Çok tanınan biri olmadığı için başka biriyle karıştırılmıyorsa, uydurma rivayetleri hadis diye naklettiğinden bahsedilmektedir.⁸⁴ Ebû Yahyâ el-Vakâr, İmam Mâlik'e taassup derecesinde bağlılığıyla tanınmaktadır. Ebû Hanîfe'yi küçümsemek üzere yazılan şiirleri okumasından ona karşı sert tavırlı biri olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵ Nakledildiğine göre Ebû Yahyâ, garip haller sahibi biridir ve rivayetleri pek itibar görmemiştir.⁸⁶ Kindî'ye göre o, İbn Ebi'l-Leys döneminde halku'l-Kur'an meselesinde sınanmaya çalışılmış, ancak Mısır'dan kaçarak sorgulanmaktan kurtulmuştur.⁸⁷ Zehebî, onun Trablusgarp'a kaçtığını aktarmaktadır.⁸⁸

3.6. İbnü'l-Mevvâz (öl. 269/883)

Mısır Mâlikî fukahasının öne çıkan isimlerinden biridir. Tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâd el-İskenderânî'dir. Fıkıhı İbnü'l-Mâcişûn ve Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem'den öğrense de en çok faydalandığı isim Asbağ b. Ferec'dir. Hadis rivayet ettiği isimler arasında Yahyâ b. Bükeyr, Hâris b. Miskîn ve Nu'aym b. Hammâd gösterilmektedir.⁸⁹ Yaşadığı dönemde Mısır Mâlikîlerinin en büyük iki fakihinden biri kabul edilmektedir. Diğer

⁷⁶ Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/575-577.

⁷⁷ Muhammed b. Halef Vekî' el-Kâdî, *Ahbârü'l-kudât*, thk. Abdülazîz Mustafa el-Merâğî (Beyrut: Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1947), 3/240.

⁷⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 19/359.

⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30/90.

⁸⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, thk. İbrâhîm Zeybek - 'Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 4/254.

⁸¹ İbn Hacer el-'Askalânî, *Raf'u'l-ısr*, 404.

⁸² Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/517. Kâdî 'İyâz, el-Eyli'nin maruz kaldığı bu muamelenin Yahyâ b. Bükeyr'e (öl. 232/847) de uygulandığını bildirmekte ancak Bükeyr'in bahsinde bu konuya hiç değinmemektedir. Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/528-530.

⁸³ Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/578-579; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 1/368.

⁸⁴ Ebû Abdullah el-Cürcânî İbn 'Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'r-ricâl*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 4/174; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 19/142.

⁸⁵ Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/579.

⁸⁶ Kâsım Ali Sa'd, *Cemheretü terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikiyye* (Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 2002), 1/487.

⁸⁷ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 453.

⁸⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 19/142.

⁸⁹ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 2/166.

isim, Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'dir.⁹⁰

Şirâzî ve Kâdî 'İyâz'ın bildirdiklerine göre İbnü'l-Mevvâz, halku'l-Kur'an meselesi ekseninde gerçekleştirilen Mihne uygulamaları kapsamında sorgulanmak üzere arandığını öğrenince Şam'a kaçmıştır. Orada bir kaleye sığınan İbnü'l-Mevvâz, ölünceye kadar saklandığı yerden çıkmamıştır.⁹¹ Kanaatimizce bu iddiaya temkinli yaklaşılmalıdır. Çünkü Makrîzî, İbn Tolun'un (öl. 270/884), Muvaffak'ı (öl. 278/891) veliahtlıktan azlettirmek üzere Şam'a getirttiği alimlerden birinin İbnü'l-Mevvâz olduğunu nakletmektedir. Makrîzî'nin naklettiğine göre, İbn Tolun'un isteğine olumlu yanıt vermeyen İbnü'l-Mevvâz'ın da içinde bulunduğu üç alim burada hapse atılmıştır.⁹² Ayrıca Zehebî onun, ömrünün son dönemlerinde zühd ve inziva arzusuyla Şam'da bir kaleye yerleşip vefat edene dek orada kaldığını aktarmaktadır.⁹³

3.7. Abdullah b. Abdülhakem Ailesi

150/767 yılında İskenderiye'de doğan Abdullah b. Abdülhakem (öl. 214/829), öne çıkan Mısır Mâlikî müntesiplerinden biridir. Kökeni, Kızıldeniz sahilinde yer alan Akabe şehrine on altı mil uzaklıktaki Hakl köyüne dayanmaktadır.⁹⁴ İslam coğrafyasının çeşitli beldelerine ilmi seyahatler gerçekleştirmiştir. İmam Mâlik'ten dinlediği *Muvatta*'nın ravilerinden biridir.⁹⁵ İbnü'l-Kâsım, Eşheb ve İbn Vehb'den fıkıh ve hadis tahsil etmiştir. Dönemin önemli birçok aliminden hadis rivayet eden İbn Abdülhakem'den, oğulları ve başka isimler hadis nakletmişlerdir.⁹⁶ İsa b. Mündekir'in onun tavsiyesiyle kadı tayin edilmesi, Mısır'ın hem ilmen hem de siyaseten etkili simalarından olduğunu göstermektedir.⁹⁷ Temîmî, İbn Abdülhakem'in Mihne döneminde kükürt dumanına maruz bırakılarak öldürüldüğünü iddia etmektedir.⁹⁸ Ancak onun vefat tarihi Temîmî'nin iddiasıyla uyuşmamaktadır. Muhtemelen Temîmî, Abdullah b. Abdülhakem ailesinden başka birini kastetmiştir.

Abdullah b. Abdülhakem'in kendisi olmasa da oğullarının Mihne uygulamaları çerçevesinde sorgulandıkları nakledilmektedir. Kâdî 'İyâz, İbn Abdülhakem'in; Abdülhakem, Abdurrahmân, Muhammed ve Sa'id isimlerinde dört oğlu olduğunu bildirmektedir.⁹⁹ Hem Temîmî hem de Kâdî 'İyâz'a göre bunların tamamı Mihne tatbikatına tabi tutulmuşlardır.¹⁰⁰

Abdullah b. Abdülhakem'in en büyük oğlu Abdülhakem olup künyesi Ebû Osman'dır. Salih ve faziletli biri olarak anılan Ebû Osman, babasından, İbn Vehb'den ve Mâlik'in birçok ravisinden hadis dinlemiştir.¹⁰¹ İbn Vehb'in fakih kimliğiyle öne çıkan öğrencilerindendir.¹⁰² Temîmî'nin Kâsım b. Mu'âviye'den naklettiğine göre Ebû Osman, İbn Ebi'l-Leys'in Mısır kadılığı döneminde halku'l-Kur'an meselesinden sınanmış ve Mısır mescidinde otuzdan az bir sayıda kırbaçlanmıştır.¹⁰³ Ebû Osman ayrıca Ebû Ali el-Cerevî isimli bir şahsın mallarını zimmetine geçirme iddiasıyla da Muhammed b. Ebi'l-Leys tarafından yargılanıp hapse atılmıştır. Bu davada Abdullah b. Abdülhakem'in bütün çocukları hapsedilmiş ve mallarına el konulmuştur.

⁹⁰ Celâleddin es-Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kâhire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1967), 1/310.

⁹¹ Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 154; Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 4/168.

⁹² Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5/54-55.

⁹³ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaûd - Muhammed Na'im el-Araksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 13/6.

⁹⁴ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 4/225.

⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/34.

⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 10/220-223.

⁹⁷ Jonathan E. Brockopp, *Early Maliki Law - Ibn 'Abd al-Hakam and his Major Compendium of Jurisprudence* (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2000), 39.

⁹⁸ Ebû'l-'Arab Muhammed b. Ahmed et-Temîmî, *el-Mihen*, thk. Ömer Süleymân el-'Ukaylî (Riyad: Dâru'l-'Ulûm, 1984), 273.

⁹⁹ Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 3/60.

¹⁰⁰ Temîmî, *el-Mihen*, 273-274; Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/516. Karışıklık olmaması için Abdullah b. Abdülhakem'in oğullarının her biri ayrı ayrı ele alınacak, araştırma esnasında incelenen kaynaklarda Mihne sürecindeki durumuna ilişkin herhangi bir kayda rastlanmayan Sa'id b. Abdullah b. Abdülhakem kapsam dışı bırakılacaktır.

¹⁰¹ İbn Ebi Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/293.

¹⁰² Zehebî, *Siyer*, 11/163.

¹⁰³ Temîmî, *el-Mihen*, 273.

Ebû Osman hapiste işkence altında 237/851 yılında hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁴ Kâdî 'İyâz, kendisine ulaşan başka bir rivayete göre Ebû Osman'ın halku'l-Kur'an nedeniyle hapsedilip kükürt dumanına maruz bırakılarak öldürüldüğünü bildirmektedir.¹⁰⁵ Ancak vefat tarihi itibarıyla bu rivayet sahih gözükmemektedir. Bunun yanında İbn Hacer el-'Askalânî, onun Cerevî'nin mallarından dokuz bin dinarı zimmetine geçirdiğini kabul ettiğini nakletmektedir.¹⁰⁶

Temîmî, Abdülhakem ailesi fertlerinden Kâsım b. Abdullah b. Abdülhakem isimli birinin de Mihne döneminde işkence gördüğünü nakletmektedir. Muhammed b. Ömer'e nispet edilen rivayete göre mezkûr süreçte Kasım b. Abdullah, asılı olduğu halde kükürt dumanına maruz bırakılarak öldürülmüştür.¹⁰⁷ Bu kişinin kimliği yeterince belirgin değildir. Çünkü Abdullah b. Abdülhakem'in Kâsım isminde bir oğlu olduğundan bahsedilmemektedir. Olması en muhtemel kişi Ebû Kâsım künyesi ile tanınan Abdurrahmân b. Abdullah b. Abdülhakem'dir. Ancak onun da 257/870 yılında vefat ettiği bildirilmektedir.¹⁰⁸

Ebû Kâsım, babası Abdullah, İbnü'l-Mâcîşûn, İbn Bükeyr ve Mâlik'in birçok öğrencisinden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Taberî, İbrâhîm b. Ebî Rûh ve Ebû Hâtîm er-Râzî gibi isimler rivayette bulunmuşlardır. Beyhâkî'nin *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı eserindeki nakillere bakılırsa Şâfiî'nin de ders halkasında bulunmuştur.¹⁰⁹ İbn Ebî Hâtîm onu sadûk bir ravi olarak tanımlamaktadır.¹¹⁰ Yönetici çevrelerle münasebeti, devlet arşivlerine ve resmi belgelere erişimi ile sahabe ve tabiin nesillerinden Mısır'a gelenlerin rivayetlerini dinlemesi, Ebû Kâsım'ı tarihe sevk etmiştir. Bu sayede elde ettiği malzemeyi kullanarak *Fütühü Mısır* adlı eserini kaleme almıştır. Bu kitap, İslam dönemi Mısır tarihi hakkında günümüze ulaşan en eski derli toplu eser kabul edilmektedir.¹¹¹ Cerevî'nin mallarını zimmete geçirme davasında hapis yatmış, 237/851 yılında serbest bırakılmıştır. Hapisten çıktıktan sonraki hayatına dair yeterli malumat bulunmamaktadır. 257/870 yılında vefat etmiştir.¹¹²

Abdullah b. Abdülhakem'in Mihne uygulamaları çerçevesinde sıkıntı yaşayan en meşhur oğlu, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'dir. Babası Abdullah, İbn Vehb ve Eşheb gibi alimlerden Mâlikî fikhını okumuştur.¹¹³ Şâfiî Mısır'a gidince, babasının tavsiyesi ile onun ders halkasına katılmış ve gözde öğrencilerinden biri olmuştur.¹¹⁴ Mâlikî müellifler kabul etmemekle beraber, Şâfiî'den sonra ders halkasının başına geçme hususunda Büveytî'ye rakip olmuştur. Şâfiî, tercihini Büveytî'den yana kullanınca eski muhitine geri dönmüştür.¹¹⁵ Her iki zümrenin tabakât kitaplarında da kendisine yer verilen¹¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed, hadis ve fıkıh alanlarında muteber bir alim olmasının yanında Mâlikî geleneğin büyük alimlerinden kabul edilmektedir.¹¹⁷

Muhammed b. Abdullah'ın Mihne döneminde baş etmek zorunda kaldığı birkaç olay

¹⁰⁴ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus*, 1/293. İbn Yûnus, onun kükürt dumanı solutarak öldürüldüğünü nakletmektedir.

¹⁰⁵ Kâdî 'İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 3/62. Aynı rivayeti İbn Ferhûn da nakletmektedir. İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müzheb*, 2/41.

¹⁰⁶ İbn Hacer el-'Askalânî, *Raf'u'l-ısr*, 408.

¹⁰⁷ Temîmî, *el-Mihen*, 273.

¹⁰⁸ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus*, 1/307.

¹⁰⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Ebû 'Âsım eş-Şevâmî (Kâhire: Dâru'z-Zehâir, 2018), 88.

¹¹⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/257.

¹¹¹ Abdurrahmân b. Abdullah b. Abdülhakem Ebû'l-Kâsım el-Mısri, *Fütühü Mısır* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1994), 4.

¹¹² İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus*, 1/307.

¹¹³ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müzheb*, 2/163-164.

¹¹⁴ Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 99.

¹¹⁵ Makrizî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 6/54.

¹¹⁶ Muhammed b. Ahmed el-'Abbâdî, *Kitâbü tabakâti'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, nşr. Göste Vitestam (Leiden: E. J. Brill, 1964), 20-21; Takıyyüddîn İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, thk. Muhyiddîn Ali Necib (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1/191-193; Tâcüddîn Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1964), 2/67-71. Sübkî, Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'i Şâfiiler arasında zikretme sebebini, 'Abbâdî ve İbnü's-Salâh'ın eserlerinde ona yer vermeleriyle açıklamaktadır. Sübkî'ye göre, Muhammed b. Abdullah'ın Şâfiî'den rivayet ettiği bazı meselelerin mezhep mensuplarınca aktarılmasından dolayı mezkûr iki alim onu eserlerine almışlardır. Ancak onun Şâfiî mezhebinden ayrıldığı ve Mâlikî olduğu bilinmektedir.

¹¹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 25/499.

nakledilmektedir. Bunlardan biri halku'l-Kur'an meselesinde İbn Ebî Duâd tarafından sorgulanmak üzere Bağdat'a götürülmesidir. Burada kendisinden beklenen yaklaşımı sergilememiş ve bir müddet sonra Mısır'a geri gönderilmiştir.¹¹⁸ Başka bir rivayete göre, bu konuda kırbaçlanmış, elbiselerinin altına kükürt konup kenarlarında ateş yakılmış, giysileri tutuşunca kaçıp bir kadının evine saklanmış. Havada asılı olarak bırakıldığı ve altından kükürt dumanı verildiği yönünde nakiller de söz konusudur.¹¹⁹ Kindî'nin aktardığına göre ise İbn Ebî'l-Leys'in kölesi Matar tarafından darp edildikten sonra Hârûn b. Sa'îd el-Eylî gibi "Kur'an mahluktur." diye bağırırtılarak sokaklarda dolaştırılmıştır. Hatta bu hal üzere önlere geçtiği Mu'tezile mensupları; "Elhamdülillah, seni doğru yola erıştiren Allah'a hamd olsun, ey Ebâ Abdillâh!" demişlerdir.¹²⁰

Sonuç

Halku'l-Kur'an fikrini zorla benimsetme amacıyla faaliyete geçirilen Mihne süreci, sergilendiği zamandan günümüze dek kendinden söz ettiren, İslam düşünce tarihinin kaotik dönemlerinden biridir. Uygulamaların gerçekleştirildiği merkezi nokta Bağdat olsa da diğer bölgelerde de tatbik edilmiştir. Mihne'nin icra edildiği bölgelerden biri olan Mısır'da sorgulamalar, neredeyse Bağdat'la aynı zamanda başlamıştır. Me'mun ve Mu'tasım dönemleri Mısır'ında nispeten hafif seyreden söz konusu süreç, özellikle Vâsık döneminde ağırlaşmıştır. Mısır Mâlikî alimleri de uygulamalardan oldukça etkilenmişlerdir. Mihne çerçevesinde uygulamalara tabi tutulan Mısır Mâlikî alimleri ve gerçekleştirilen faaliyetlere ilişkin ihtilaflı rivayetler söz konusudur. Aralarında, içinde bulunduğu tabakanın öne çıkan ismi Asbağ b. Ferec'in yer aldığı üç alim, halku'l-Kur'an fikrini reddetmeleri nedeniyle maruz kalacakları muameleden korktukları için Mısır'dan kaçmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında yaşadığı dönemde Mâlikî alimlerinin öncüsü kabul edilen İbnü'l-Mevvâz'ın, Şam'a kaçıp ömrünün sonuna kadar orada bir kalede yaşadığı iddiası başka aktarımlarla uyuşmamaktadır. Aynı durum, yer aldığı tabaka ve mezhep içi konum itibarıyla Asbağ b. Ferec'e denk gösterilen Hâris b. Miskîn'in halku'l-Kur'an görüşünü kabul etmemesi nedeniyle Mihne süreci boyunca hapis yattığı iddiası için de geçerlidir. İkisi İbn Abdülhakem ailesinden olmak üzere üç alim gördüğü şiddet neticesinde yaratılmış Kur'an fikrini kerhen de olsa kabul etmiştir. Abdullah b. Abdülhakem'in oğulları ve Yûnus b. Abdûlâlâ'nın, başka birine ait malları zimmetlerine geçirdikleri iddiasıyla yargılandıkları davalar örneğinde olduğu gibi hukuken başka nedenlerin kaynaklık ettiği davalar da halku'l-Kur'an doktrini ile alakalıymış gibi sunulmaktadır.

Mihne, İslam tarihindeki diğer çalkantılı dönemler gibi yankıları günümüze kadar ulaşırsa da sonuçta belirli bir tarihsel kesitte yaşanmış ve sona ermiştir. Fikir hürriyeti, ilmi özerklik ve otorite ilişkileri bağlamında taşıdığı anlam, tarihsel sınırlarını aşan düşünsel bir referans niteliği taşımaktadır. Mihne'nin doğurduğu mağduriyetlerin sadece edebi bir anlatı unsuru olarak değil, benzer durumların tekrarını önleyecek zihinsel farkındalıklara imkan sağlayacak bir uyarı mekanizması olarak ele alınması gerekmektedir. Bu çerçevede Mihne, İslam düşünce tarihinde fikir özgürlüğünün sınırlandığı bir dönemi temsil ederken; mezheplerin dinin özünü değil, onu anlama ve yorumlama biçimlerinden sadece birini yansıttıkları gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Bu bakış açısı, tarihi vakaların güncel meselelerle irtibatını kurmak ve dini düşüncenin çoğulculuğunu anlamlandırmak açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça | References

- ‘Abbâdî, Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü tabakâtî'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*. nşr. Göste Vitestam. Leiden: E. J. Brill, 1964.
- Abdullah, M. Ramazan. *el-Bâkullânî ve ârâuhu'l-kelâmiyye*. Bağdat: Matba'atü'l-Ümme, 1986.
- Ahmed Emîn. *Duha'l-İslâm*. Kâhire: Mektebetü'l-Üsrah, 1998.
- Akoğlu, Muharrem. "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. haz. Mahfuz Söylemez. 27-71. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Bernards Monique - Nawas John. "The Geographic Distribution of Muslim Jurists During The First Four Centuries AH". *İslamic Law and Society* 10/2 (2003), 168-181.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Ebû 'Âsım eş-Şevâmî. Kâhire:

¹¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/193.

¹¹⁹ Temîmî, *el-Mihen*, 273; Kâdî 'Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/68.

¹²⁰ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, 452.

- Dâru'z-Zehâir, 2018.
- Bozkurt, Nahide. "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. haz. Mahfuz Söylemez. 11-25. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Brockopp, Jonathan E. *Early Maliki Law - Ibn 'Abd al-Hakam and his Major Compendium of Jurisprudence*. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2000.
- Câbirî, Muhammed 'Abîd. *el-Musakkafûn fi'l-hadârati'l-'arabiyye mihnetü İbn Hanbel ve nûkbetü İbn Rüşd*. Beyrut: Merkezü Dirâseti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2000.
- Crone, Patricia. *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*. çev. Hakan Köni. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-XI.y.y.)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Mugnî li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2000.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed rivâyetü Ebî Dâvud es-Sicistânî*. thk. Ebî Mu'âz Târik b. 'Avdullâh b. Muhammed. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1999.
- Ebû'l-Kâsım el-Mısri, Abdurrahmân b. Abdullah b. Abdülhakem. *Fütühü Mısır*. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1994.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2004.
- Hodgson, Marshall G.S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Berkay Ersöz. 3 Cilt. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- İbn 'Adî, Ebû Abdullah el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvaz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1997.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu Dimaşk*. thk. Muhibbüddîn Ebî Sa'id Ömer b. Garâme el-'Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1997.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1952.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymin. 3 Cilt. Riyad: el-Emânetü'l-'Âmme li'l-İhtifâl, 1999.
- İbn Ferhûn, Ebû'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Ali. *ed-Dîbâcû'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî 'ulemâ'i'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr. 2 Cilt. Kâhire: Dâru't-Türâs, ts.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Raf'u'l-ısr 'an kudâtı Mısır*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Tehzîbü't-tehzîb*. thk. İbrâhîm Zeybek - 'Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir ts.
- İbn Tayfûr, Ahmed b. Tâhir el-Kâtib. *Kitâbü Bağdâd*. nşr. 'Izzet el-'Attâr el-Hüseynî. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1949.
- İbn Yûnus es-Sadeî, Ebû Sa'id Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdilâlâ. *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*. thk. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn. *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kâhire: Dâru Hicr, 1988.
- İbnü'l-Esir, Ebû Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1987.

- İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaûd. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr - Mektebetü'l-Kudsî, 1986.
- İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn. *Tabakâtü'l-fukahâi'sh-Şafi'iyye*. thk. Muhyiddîn Ali Necîb. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- İşcan, M. Zeki. *Selefilik İslami Köktencilğin Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir Ezeli Kelamın Düşünsel, Siyasal, Sosyal Sonuçları Üzerine". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. haz. Mahfuz Söylemez. 201-210. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Kâdî 'Iyâz, Ebü'l-Fazl 'Iyâz b. Mûsâ b. 'Iyâz el-Yahsûbî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rîfeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Ahmed Bükeyr Mahmûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1967.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mâlikî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kindî, Ebü Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Yâ'kub. *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*. ed. Rhuvon Guest. Beyrut: Matba'atü'l-Âbâi'l-Yesü'yyîn, 1908.
- Kutlu, Sönmez - Aydın, Osman. "Ehl-i Sünnet'in Fıkhî Boyutu". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. haz. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 423-451. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Makrîzî, Ebü Muhammed Takıyyüddîn Ahmed. *el-Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân Cemâlüddîn. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980-1992.
- Nawas, John A. "A Reexamination of Three Current Explanations for al-Mamun's Introduction of the Mihna". *International Journal of Middle East Studies* 26/4 (1994), 615-629.
- Neşşâr, Ali Sâmi. *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Özağşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşevîyye Olgusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Sa'd, Kâsım Ali. *Cemheretü terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikiyye*. 3 Cilt. Dubai: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 2002.
- Shamsy, Ahmed. *The Canonization of Islamic law A Social and Intellectual History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Asbağ b. Ferec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/463. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Suyûtî, Celâleddîn. *Hüsnu'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1967.
- Sübki, Tâcüddîn. *Tabakâtü'sh-Şafi'iyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1964.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ali Emîr Mehnâ - Ali Hasan Fâûr. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Şîrâzî, Ebü İshâk İbrâhîm. *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1970.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Temîmî, Ebü'l-'Arab Muhammed b. Ahmed. *el-Mihen*. thk. Ömer Süleymân el-'Ukaylî. Riyad: Dâru'l-'Ulûm, 1984.
- Ümit, Mehmet. "Mihne Sürecinde Hanefiler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17

- (2010), 101-130.
- Veki' el-Kâdî, Muhammed b. Halef. *Ahbârü'l-kudât*. thk. Abdülazîz Mustafa el-Merâgî. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1947.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fırlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Wensinck, A. J. *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaûd - Muhammed Na'im el-Araksûsî. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. thk. Zekerîyyâ 'Umeyrât. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1998.
- Zubaida, Sami. *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*. çev. Burcu Koçoğlu Birinci - Hasan Hacak. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Extended Summary

The Mihna refers to the process initiated in 218/833 CE by Caliph al-Ma'mûn (d. 218/833) with the aim of coercively imposing the doctrine of the createdness of the Qur'an (khalq al-Qur'an). This process continued during the reigns of al-Mu'tasim (d. 227/842) and al-Wâthiq (d. 232/847), and its conclusion coincided with the caliphate of al-Mutawakkil (d. 247/861). Despite its termination, the Mihna remained a topic of intense debate in the history of Islamic thought, both due to its practices and the intellectual ruptures it caused.

Although the Mihna affected many regions across the Islamic world, it is observed that the literature concerning it focuses largely on the Baghdad region, while the impact on Mâlikî scholars in Egypt has been largely overlooked. This study investigates the effects of the Mihna practices on Mâlikî scholars in Egypt. Mâlikism was a school with adherents spread across a very wide geographical area. Therefore, examining the overall impact of the Mihna on all Mâlikis within the scope of a study of this size is quite difficult. For this reason, the scope of this article is limited to Mâlikî scholars in Egypt who were subjected to the Mihna because they rejected the doctrine of the created Qur'an and who avoided interrogation by fleeing or going into hiding. The article employs document analysis, a qualitative research method, to identify Mâlikî scholars who were subjected to the Mihna, and attempts to explain the difficulties they faced and the oppositional stances they adopted in response to these practices.

Various views exist concerning the motives behind the Mihna. Some researchers argue that al-Ma'mûn initiated this policy under the influence of Mu'tazilite theology, while others connect it to his Shiite inclinations. However, the interpretation that appears more accurate suggests that the Mihna was a strategic tool employed by al-Ma'mûn to strengthen his political authority. Within this framework, the Mihna should be evaluated as a maneuver aimed at restructuring the power relations between state authority and the scholarly class ('ulamâ'). It is understood that by adopting the doctrine of the created Qur'an and making religious texts open to interpretation, al-Ma'mûn sought to undermine the independent position of the scholars and thereby concentrate both religious and political power in his own hands.

Although Mihna practices were first implemented in Baghdad, they quickly spread to other regions under Abbasid rule. In Egypt, the Mihna was implemented through a letter sent in 218/833 by al-Mu'tasim (d. 227/842), brother of al-Ma'mûn, to the governor of Egypt, Nasr b. 'Abd Allâh Kaydûr (d. 219/834), acting on behalf of his brother. This letter instructed that judges, witnesses, jurists, and hadith scholars be interrogated about their stance on the

doctrine of the created Qur'an. Although these practices were relatively mild during the reigns of al-Ma'mūn and al-Mu'taṣim, they became more systematic and oppressive, particularly during the reign of al-Wāthiq (d. 232/847). Ibn Abī al-Layth, a scholar belonging to the Ḥanafī school, was tasked with conducting the interrogations and, following directives from the central authorities, carried out extensive questioning, propagated the doctrine of the created Qur'an in mosques, disbanded study circles of scholars who opposed this doctrine, imprisoned or tortured some scholars, and caused others to flee Egypt.

Various evaluations have been made regarding the actions of Ibn Abī al-Layth. Shamsy claims that he used his authority during this process to divide the Shāfi'īs in Egypt and neutralize the Mālikīs, thus reshaping the sectarian landscape. However, other reports suggest that some of his measures were carried out merely within the framework of legal procedures. For example, Yūnus b. 'Abd al-A'lā, although he was subjected to rulings against him, did not personally blame Ibn Abī al-Layth but attributed the injustice to false witnesses.

Among the Mālikī scholars in Egypt identified as having been subjected to the Mihna are Asbağ b. Farağ (d. 225/840), Abū Ja'far Aḥmad b. Ṣāliḥ (d. 248/862), Ḥārith b. Miskīn (d. 250/864), Ḥārūn b. Sa'īd al-Aylī (d. 253/867), Abū Yahyā al-Waqqār (d. 254/868), Ibn al-Mawwāz (d. 269/883), and several members of the family of Ibn 'Abd al-Ḥakam. Conflicting reports exist regarding these individuals and the practices they endured. Among these scholars, three, including Asbağ b. Farağ, who was a prominent figure among his contemporaries, escaped persecution by fleeing Egypt. Others, such as Muḥammad b. 'Abd Allāh b. 'Abd al-Ḥakam, a leading Mālikī scholar and member of the Ibn 'Abd al-Ḥakam family, were compelled, after suffering torture, to declare acceptance of the doctrine of the created Qur'an. Additionally, claims that Ibn al-Mawwāz, considered a leading Mālikī scholar of his time, fled to Damascus and lived in a fortress there until his death, diverge from other reports on the matter. A similar situation applies to reports claiming that Ḥārith b. Miskīn, considered on par with Asbağ b. Farağ in terms of scholarly stature, was imprisoned in Baghdad throughout the Mihna for refusing to accept the doctrine of the created Qur'an. Furthermore, as exemplified by the trial of the sons of 'Abd Allāh b. 'Abd al-Ḥakam and Yūnus b. 'Abd al-A'lā for allegedly embezzling the property of another person, some cases that were actually based on legal grounds unrelated to religious doctrine were presented as though they were connected to the doctrine of the created Qur'an.

This study demonstrates that the Mihna was not merely a period of theological coercion, but also a time that exposed the vulnerability of scholarly authority in the face of political power. As seen in the Mihna practices in Egypt, sectarian affiliations shaped not only scholarly identity but also political and legal positions. Ultimately, the Mihna represents a period in Islamic intellectual history during which freedom of thought was restricted, sectarian pluralism was suppressed, and religious knowledge was politicized. This historical experience should be viewed not merely as an event of the past but as an important reference point for contemporary discussions concerning scholarly autonomy, sectarian diversity, and freedom of thought and expression. In this respect, it should not be overlooked that sects do not represent religion itself, but merely one of many ways of understanding and interpreting it.